

TILSHUNOSLIKDA MAYDON NAZARIYASI: LEKSIK-SEMANTIK MAYDON
“FAROVONLIK” LEKSIKASI MISOLIDA

Mamadaliyeva Komila Maxammadqosim qizi

Andijon davlat chet tillari instituti mustaqil tadqiqotchisi

Email: mamadaliyevnakomila@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18986692>

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikdagi maydon nazariyasi va uning leksik-semantik maydon yo‘nalishi nazariy asoslari tahlil qilinadi. Leksik-semantik maydon nazariyasining shakllanishi, asosiy tamoyillari hamda ilmiy manbalardagi talqini yoritiladi. Tadqiqotda “Farovonlik” leksikasi misolida mazkur nazariyaning amaliy qo‘llanishi ko‘rsatib beriladi. “Farovonlik” tushunchasining moddiy, ijtimoiy va ma‘naviy mikromaydonlari ajratilib, ular o‘rtasidagi semantik munosabatlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: maydon nazariyasi, leksik-semantik maydon, farovonlik leksikasi, semantik munosabat, mikromaydon, konsept.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы полевой теории в языкознании и её лексико-семантического направления. На примере лексики «благополучие» демонстрируется практическое применение данной теории. Анализируются материальный, социальный и духовный микрополя концепта и их семантические отношения.

Ключевые слова: полевая теория, лексико-семантическое поле, лексика благополучия, семантические отношения, микрополе, концепт.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of field theory in linguistics, particularly the lexical-semantic field approach. The practical application of this theory is demonstrated through the example of the lexical field of “well-being.” The material, social, and spiritual microfields of the concept are identified and semantic relations are examined.

Keywords: field theory, lexical-semantic field, well-being lexicon, semantic relations, microfield, concept.

Kirish

Maydon nazariyasi (field theory) — til birliklarini (so‘z, ma‘no, grammatik shakl va boshqalar) alohida emas, balki o‘zaro munosabat va tizim ichidagi aloqadorlikda o‘rganadigan yondashuvdir. Bu nazariyaga ko‘ra, til — ichki bog‘lanishlarga ega bo‘lgan murakkab sistema bo‘lib, undagi birliklar ma‘nosi va vazifasi boshqa birliklar bilan munosabatda aniqlanadi.

Maydon nazariyasi g‘oyalari avvalo nemis tilshunosi Jost Trier tomonidan 1930-yillarda ishlab chiqilgan. U leksik birliklar ma‘nosini “ma‘no maydoni” doirasida tahlil qilishni taklif etgan. Unga ko‘ra til birliklari ma‘no jihatdan o‘zaro bog‘liq tizimni tashkil etadi⁹⁰. Shuningdek, bu yo‘nalishning rivojiga shveysariyalik olim Ferdinand de Saussurening tilni sistema sifatida talqin qiluvchi struktural g‘oyalari katta ta‘sir ko‘rsatgan.

Maydon nazariyasining asosiy tamoyillari tizimlilik, markaz va periferiyalik, ma‘no chegaralanganligi hamda dinamiklikdir.

Tizimlilik – til birliklari o‘zaro bog‘liq holda mavjud.

Markaz va periferiyalik – maydon markazida eng tipik birliklar, chetida esa kamroq xos birliklar joylashadi.

Ma‘no chegaralanganligi – bir so‘zning ma‘nosi boshqa so‘zlar bilan chegaralanadi.

Dinamiklik – vaqt o‘tishi bilan maydon tarkibi o‘zgaradi.

Maydon nazariyasi leksikologiya va semasiologiyada muhim metod hisoblanadi. Matn tahlilida konseptual maydonlarni aniqlash imkonini beradi. Badiiy asarlarda muallif dunyoqarashini ochishda qo‘llanadi. Masalan, Alisher Navoiy yoki Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida ma‘lum konseptlar (masalan, “ishq”, “vatan”, “farovonlik”) atrofida shakllangan leksik maydonlarni tahlil qilish mumkin.

Maydon nazariyasida maydon tushunchasi turlarga ajratiladi.

⁹⁰Trier, J. “Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes”. Heidelberg, 1931.

“Ilmiy tadqiqotlarni amaliyotga joriy qilishning muammo va yechimlari” mavzusidagi onlayn xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallar to‘plami. NamDU - 2026-yil 20-21-fevral

1. Leksik-semantik maydon. Bir umumiy tushuncha atrofida birlashgan so‘zlar majmui. Masalan: “farovonlik” maydoni: farovonlik, to‘kinchilik, mo‘lchilik, boylik, osoyishtalik, baraka va boshqalar.

Bu yerda har bir so‘z o‘ziga xos semantik nozik farqlarga ega, lekin umumiy konsept doirasida birlashadi.

2. Grammatik maydon. Ma’lum grammatik ma’noni ifodalovchi shakllar tizimi. Masalan: zamon maydoni (o‘tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon). Ular bir-biri bilan qarama-qarshi va tizimli munosabatda mavjud.

3. Funksional-semantik maydon. Bir mazmunni turli sath vositalari (leksik, morfologik, sintaktik) orqali ifodalovchi birliklar tizimi. Masalan, imkoniyat ma’nosi: “–ishi mumkin” (grammatik shakl), “ehtimol”, “balki” (leksik vosita).

Maydon nazariyasi turlarining birinchisi leksik-semantik maydon nazariyasi XX asr tilshunosligida shakllangan muhim nazariy yo‘nalishlardan biridir. Leksik-semantik maydon nazariyasi Mazkur nazariyaga ko‘ra, til lug‘ati alohida so‘zlar yig‘indisi emas, balki o‘zaro semantik munosabatda bo‘lgan birliklar tizimidir. So‘z ma’nosi boshqa birliklar bilan paradigmatic va sintagmatic aloqada aniqlanadi. Nazariyaning asoschisi sifatida nemis tilshunosi Yost Trier e’tirof etiladi. U so‘zlarning ma’no maydon ichida taqsimlanishini asoslab bergan. Keyinchalik Leo Weisgerber, Eugenio Coseriu va Stephen Ullmann tomonidan nazariya rivojlantirildi. Hozirgi davrda leksik-semantik maydon nazariyasi kognitiv lingvistika, diskurs tahlili va lingvomadaniyatshunoslik yo‘nalishlarida keng qo‘llanmoqda. Bugungi tadqiqotlarda semantik maydon tushunchasi freym nazariyasi va konseptual metafora yondashuvi bilan integratsiyalashgan holda o‘rganilmoqda.

“Farovonlik” leksikasi misolida leksik-semantik maydon nazariyasini ko‘rib chiqamiz. “Farovonlik” jamiyat va shaxsning moddiy, ijtimoiy hamda ma’naviy to‘kislik holatini bildiruvchi so‘z va iboralarni qamrab oladi. Ushbu qatlamni leksik-semantik maydon nazariyasi asosida tahlil qilish uning tizimli tabiatini ochishga xizmat qiladi. Dastlab, “Farovonlik” leksikasining tarixiy ildizlariga to‘xtalsak, “Farovonlik” tushunchasi turkiy yozma manbalarda qadimdan mavjud. Masalan, “Devon-u lug‘otit turk” asarida “bay” (boy), “qut” (davlat, baxt, ilohiy saodat) birliklari ijtimoiy ustunlik va barqarorlik ma’nosida qo‘llanadi⁹¹. Shuningdek, “Qutadg‘u bilig” dostonida farovonlik davlat boshqaruvi va adolat bilan bog‘lanadi. Asarda: “Adolat bo‘lsa elda, davlat barqaror bo‘lur” mazmunidagi fikrlar farovonlikning siyosiy-axloqiy asosga ega ekanini ko‘rsatadi⁹². Bu manbalarda farovonlik faqat iqtisodiy boylik emas, balki “qut”, “davlat”, “saodat” kabi ko‘p qatlamli semantik birliklar orqali ifodalangan.

“Farovonlik” leksikasini leksik-semantik maydon sifatida qaralganda bir necha mikromaydonlarga ajratiladi.

1. Moddiy farovonlik mikromaydoni. Boylik, davlat, mulk, daromad, sarmoya, to‘kinsochinlik. Misol: “To‘kin dasturxon — xonadon farovonligining belgisi,” “Davlatli kishi elga naf keltirar.” Bu yerda “davlat” so‘zi moddiy boylik bilan birga obro‘ va qudrat semasini ham o‘z ichiga oladi.

2. Ijtimoiy farovonlik mikromaydoni. Tinchlik, osoyishtalik, barqarorlik, ijtimoiy himoya. Misol: “Yurt tinch bo‘lsa, xalq farovon yashar,” “Barqarorlik — taraqqiyot garovi.” Bu birliklar farovonlikning jamiyat miqyosidagi ko‘rinishini anglatadi.

3. Ma’naviy farovonlik mikromaydoni. Baxt, saodat, qanoat, shukr, xotirjamlik. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida farovonlik moddiy boylikdan ko‘ra ma’naviy komillik bilan bog‘lanadi: “Ko‘ngul obod bo‘lsa, jahon oboddur.” Bu misolda ichki ruhiy farovonlik tashqi olam bilan uyg‘un holda talqin qilinadi⁹³.

Semantik munosabatlar tahlilida “Farovonlik” maydonidagi birliklar quyidagi munosabatlarda namoyon bo‘ladi:

Sinonimik munosabat: farovonlik – to‘kinlik – baraka

Antonimik munosabat: farovonlik ↔ qashshoqlik

Giperonim-giponim munosabat: farovonlik (umumiy tushuncha) → boylik, tinchlik, baxt (xususiy tushunchalar) Masalan: “Barakali ro‘zg‘or”, “Farovon hayot”, “Saodatli turmush”. Bu birikmalar sintagmatic jihatdan barqaror qo‘llanadi va konseptual birlikni hosil qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, farovonlik leksikasini tizimli tahlil qilish milliy tafakkur va qadriyatlar evolyutsiyasini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

⁹¹ Mahmud Koshgari. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Fan, 1960-1963

⁹² Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Fan, 1972.

⁹³ Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1989.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Jost Trier. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg, 1931.
2. Leo Weisgerber. Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur. Düsseldorf, 1950.
3. Eugenio Coseriu. Principios de semántica estructural. Madrid, 1977.
4. Stephen Ullmann. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. Oxford, 1962.
5. Mahmud Koshgari. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Fan, 1960-1963
6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Fan, 1972.
7. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1989.
8. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. London: Duckworth, 1916/1983.